

KISEBB TANULMÁNYOK

EGY ELFELEDETT GEOGRÁFUS LAPPANGÓ MŰVE: A MAGYAR LÉT FÖLDRAJZA

PROBÁLD FERENC

HIDDEN MANUSCRIPT OF A FORGOTTEN GEOGRAPHER:
„GEOGRAPHY OF THE HUNGARIAN STATE OF BEING”

Abstract

Ferenc Fodor (1887–1962) was one of the leading Hungarian geographers between the two World Wars; later however, he became exiled from the academic life by the Communist regime. On the occasion of the 50th anniversary of his death a critical review of his voluminous unpublished manuscript, a political geographical essay completed at the end of 1946, is attempted in this paper. Though imbued by environmental determinism and containing some rather vague inquires into the national character and fate of the Hungarian people, Fodor's work includes remarkable thoughts on man-land relationships and the possible future of the nation. It reflects the state of mind and the ideas prevailing in the intellectual élite of Hungary after the disastrous Trianon Treaty of 1920 which formed the political background of the Hungarian academic geography until the end of the Second World War. Fodor's work provides a clear demonstration of all the drawbacks due to the fact that the Carpathian Basin as a whole has, despite its ideal geographical conditions and abundant natural endowments, once for all ceased to serve as the frame of the Hungarian state.

Keywords: Ferenc Fodor, history of geography, political geography, environmental determinism, geography of Hungary

Bevezetés

FODOR FERENC (1887–1962), a két világháború közötti időszak egyik legkiválóbb, legsokoldalúbb és legaktívabb geográfusa iránt az utókor különösen hálátlannak bizonyult: gazdag életművét fél évszázadon át teljes (el)hallgatás övezte szakmai fórumainkon. Neve is úgyszólván feledésbe merült, holott két évtizeden át TELEKI PÁL közvetlen munkatársa, a Közgazdaságtudományi Kar nyilvános rendkívüli tanára volt, akinek tudományos munkássága a földrajz egész gazdag színpétét átfogta, és akinek Eötvös Collegium-i tanítványai közül három későbbi geográfus professzor is kikerült. Rendkívül nagyszámú írása közül talán a Szörénységről (1930) és a Jászságról (1942) készített tájmonográfiái, valamint Magyarország gazdasági földrajzának (1924) és mezőgazdasági földrajzának (1929) önálló kötetekbe foglalt első feldolgozásai emelhetők ki. FODOR 1921-től negyed századon át

volt a Magyar Földrajzi Társaság választmányi tagja, az 1920-as évek elején – igen nehéz körülmények között – ő szerkesztette a Földrajzi Közleményeket, majd 1932-től 1939-ig a Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának elnöki tisztét töltötte be. Nyugdíjazása (1946) után – már csupán az íróasztalfióknak – írta meg valószínűleg legmaradandóbb értékű műveit, amelyek halála után az MTA Kézirattárába kerültek. Közülük TELEKI PÁLról írott kötete végül 2001-ben, a magyar földrajztudomány történetének nagyszabású monográfiája pedig 2006-ban jelent meg nyomtatásban. Neve voltaképp csak ez utóbbi révén, HAJDÚ ZOLTÁNNAK a kötetet bevezető tanulmányával került vissza a szakmai köztudatba. Volt azonban hagyatékában egy harmadik, terjedelmes kézirat is, amely *A magyar lét földrajza* címet viseli. Születésének 125., halálának 50. évfordulójáról e jóformán ma is ismeretlen, nagy összegző mű rövid bemutatásával emlékezünk, megfogadván HAJDÚ Z. (2006) írásának

végző következtetését: „FODORT nem ünnepelnie kell a magyar geográfus társadalomnak, hanem olvasnia, megértenie s továbbvinnie.”

A mű keletkezésének körülményei

Amint azt előljáróban maga a szerző elmondja, művén 1944–1945 telén, Buda ostromának szörnyű hónapjaiban, ágyúörgés és bombatámadások közepette kezdett dolgozni. A kopott frógépen készült kéziratot többé-kevésbé kényszerű nyugállományba vonulása után fél esztendővel, 1946 karácsonyán fejezte be, bár a rövidebb-hosszabb, tintával írott betoldások, javítások némelyike nyilvánvalóan kissé későbből származik. A 665 sűrűn teleírt oldalból és számos térképmellékletből álló anyagot végül a tekintélyes, katolikus szellemű tudományos műhely, a Szent István Akadémia teljes ülésén mutatta be 1948. február 20-án. Valószínűleg a Szent István Társulatnál szándékozott megjelentetni munkáját, a kiadás egyre halványuló reményét azonban a „fordulat évében” bekövetkező totális kommunista hatalomátvétel végképp meghiúsította.

Háborús pusztulás, tönkrement, megszállt ország, véserthes bel- és külpolitikai helyzet, a területi revízió reményének végérvényes szertefoszlása: ebben a történelmi környezetben készültek el a magyar geográfusok utolsó nagy szintézisei, amelyek még egységesként kezelték a Kárpát-medencét. BULLA BÉLA és MENDŐL TIBOR higgadt, tudományos objektivitással megírt könyve 1947-ben – némiképp mentegetőző, magyarázkodó előszóval – még megjelent, FODOR FERENC műve viszont már nem láthatott napvilágot. A szerző ugyanis politikai okokból egyre inkább „persona non grata” lett, és kiszorult a szakmai közéletből.

A kiadás kudarcához ez ugyan már önmagában elegendő lett volna, de találunk további okokat is. A mű nem csekély mértékben szubjektív, töprengve-vívódba papírra vetett, erősen erkölcsi és érzelmi indíttatású hazafias politikai földrajz. „Amit itt adok” – változta programját a bevezetőben – „földrajznak is csak azért nevezhető, mert geográfus írta. Lényegében nem más, mint a magyarságnak idő-térben való magatartása: a haza-tájjal való mindennemű materiális és immateriális kapcsolatainak oknyomozó feltárása, vagy legalább is annak megkísérlése e kapcsolatok mindenkori időváltoztatában (p. 5)”. FODOR maga is tudta, hogy ebben a munkában túllépett a szigorú szakmaiság követelményein,

hiszen úgy vélekedett: „Lehet, hogy írástomat ezzel meg is fosztom a tudományos elismeréstől, és csak publicisztikai értékelésre utalom” (p. 5).

FODOR – bizonyára a kiadás esélyeit szem előtt tartva – igyekezett kerülni művében a háború után különösen kényesnek számító témákat és megfogalmazásokat, valamint az aktuális politikai helyzethez köthető bármiféle utalást. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a Kárpát-medencében zajló etnikai folyamatok (bevándorlás, asszimiláció) kapcsán csak szűkszavúan ír a zsidóságról, és nem érinti a cigányság problémakörét. Groteszkül jellemző a korabeli, ma is gyakran demokratikusnak nevezett viszonyokra, hogy némelyik politikailag megbélyegzett tudósra csupán az illető szakmáját megadva, vagy mint „meg nem nevezhető szerzőre” (p. 216) mer hivatkozni. Ez az óvatosság azonban hiábavaló volt: alig készült el a kézirat, immár a mű alapötönását megadó őszinte hazafiság és a keresztény világnézet megvallása is a tilalomfákon túlra került. Ugyanebben az időben sodródott ki a földrajztudomány nemzetközi főáramából – sőt vált egyenesen szitokszóvá a hazai marxista geográfiában – az a determinista felfogás, amely FODOR FERENC művére igen erősen rányomta bélyegét.

A földrajzi alapoktól a nemzet karakteréig

A földrajzi determinizmus álláspontja szerint a társadalmi jelenségek elsődleges – sőt egyesek szerint kizárólagos – oka, magyarázata a természeti környezet sajátjaiban keresendő (GREGORY, D. et al. 2009). A természet és a társadalom közötti térbeli kölcsönhatások léte mai ismereteink szerint sem vitatható, sőt egyes vonatkozásokban némelyik természeti tényező befolyása akár döntő is lehet (ENYEDI GY. 1972). A 19–20. századi emberföldrajz kimagasló tudósai RITTERTŐL RATZELÉN ÁT HUNTINGTONIG a determinizmus egészen különböző árnyalatait képviselték aszerint, hogy a történelmi folyamatok, ill. a társadalmi jelenségek milyen *széles körében*, milyen *mértékben*, és *közvetlen avagy közvetett módon* tételezték-e fel a természeti környezet hatását. FODOR alapján véve determinista – bár némely tekintetben megengedőbb, a VIDAL DE LA BLACHE nevével fémjelzett possibilista irányzat felé hajló – álláspontot képviselt, amely a bevezetéstől kezdve fejezetről fejezetre végigkíséri művét.

Koncepciója a jeles hazai kortársak felfogásával összevetve válik igazán értelmezhetővé. Közülük a természet és a társadalom, a táj és az ember kapcsolatáról a legárnyaltabb képet valószínűleg MENDŐL T. (1932) adja, amikor így ír: „A földrajzot... épen az érdekelné, amit a *legkevésbé ismerünk pontosan*, hogy a szellemi élet milyen területei milyen mértékben és milyen milióadottságokkal állanak vonatkozásban” (p. 48, kiemelés: P. F.). A milió azonban, amelyhez a népek „testileg-lelkileg, társadalmukban, anyagi és szellemi kultúrájukban hozzáidomultak” (p. 75) nem pusztán a természeti tájelemeket jelenti, hanem részét képezik az „adott gazdasági, kulturális, társadalmi és népi keretek” is (p. 6), ráadásul korunkban az ily tágan értelmezett milió „fiziológiai és lelki formáló ereje” csak „megszűrve, módosított formában” érezhető (p. 36).

PRINZ GY. (1942) szerint az élettér hatását még leginkább a nyelv tükrözi, a vérmérsékletre gyakorolt hatása viszont nehezen igazolható. A kutatás bizonytalanságaival kapcsolatban PRINZ így fogalmaz: „A népesség földrajzi hatások alatt történt kifermálásához a fajt, nyelvet és vallást sem a legkönnyebb vizsgálat alá vonni *söz más tényező közül...* A műveltségi alkatot még sokkal bonyolultabb kihámozni” (p. 171, kiemelés: P. F.). RÓNAI A. (1948) a különböző földrajzi környezetben élő emberfajták, rasszok eltérő szellemi tulajdonságairól írva (p. 7) nem foglal állást a megfigyelések és általánosítások helyességéről, csupán annyit jegyez meg, hogy az erre vonatkozó meggyőződés a mai napig tartja magát.

FODOR FERENC a természeti tényezők hatókörét rendkívül szélesnek, úgyszólván egyetemestnek tekinti. A térbeli differenciálódás alapján kétségtelen tájhatást mutató társadalmi jelenségekre a talajminőség és a birtokviszonyok kapcsolatát vagy az ipar területi koncentrációját hozza fel példának. Ennél azonban – igaz, érvelésében kissé elbizonytalanodva – lényegesen tovább megy: „Földhatások, tájhatások mindenkor voltak a nemzetnek nemcsak történelmi magatartásában, jellegében és jellemében, hanem bizonyára vannak lelkivilágában is. E geopszichikai vonásokat alig nyomoztuk még és alig is lehet még nyomozni, pedig lenniük kell, és talán itt-ott már meg is foghatók” (p. 4–5). Még fontosabb, hogy szerinte az államnak végeredményben *összes funkciói* „a haza földjének földrajzi sajátágaiban gyökereznek” (p. 4). „A kapcsolatok haza és nemzet között korántsem csak materiálisak, hiszen ezek különben is

inkább a gazdasági földrajz vizsgálódási körébe tartoznak, hanem ezeken túlmenően immateriálisak is, kulturális, etikai, politikai, geopszichikai hatások a nemzetre és a nemzet ilyen okokból történő visszahatása a haza földjére” (p. 6). A hazaépítés során a természeti viszonyokba való emberi beavatkozásnak, valamint a „felszíni kényszerhez” történő alkalmazkodásnak a vizsgálata az a szempont, amellyel saját felfogását a „geográfiai fatalizmustól”, vagyis az egyoldalú, szélsőséges determinizmustól elhatárolni véli. Míg azonban az embernek a tájra gyakorolt hatásai könnyen felismerhetők, addig „a táj ráhatása az emberre már sokkal bonyolultabb és rejtelmesebb módon történik. Általában igen hibás dolog azt vélni, hogy valamely földrajzi ténynek közvetlen következményei vannak a nép lelkiségére” (p. 200), mivel ezek közvetett úton, hosszú oksági soron át és csak hosszú idő alatt érvényesülnek.

A tájhatások módjának fenti, árnyaltabb megfogalmazásával szemben FODOR az idő tengelyén merészen kitágítja a természeti determinációk körét. Kiindulópontja, amelyhez az egyes fejezetekben újból és újból visszatér, a művének bevezetője elé illesztett „vezérlő gondolat”: „*Egy nemzet nem csak a maga történelmi, hanem földrajzi múltját is mindvégig magával hordozza*”. Amint a történészek kimutatták, nyelvi és népzenei örökségünk részben az egykori vándorlás során érintett őshazákból származik. Ehhez hasonlóan „kétségtelen, hogy a magyarság lovasnomád életmódjának nyomai pl. ma is megvannak a nemzetben, még politikai magatartásában is” (p. 9). Másutt így ír: „Őshazáink és vándorlási hazáink lelki örökségét magunkkal hurcoltuk európai történelmünk folyamán”, s emiatt „nem is tudunk teljesen európaiakká válni” (p. 22). A magyarság lelkületének kialakulásában végső soron az őshazák és a Kárpát (FODOR szóhasználatával: Kárpáti)-medence kettős tájhatása együttesen érvényesül.

A műben gyakorta ismétlődő fogalmak a néplelek, lelkület, lelkiség; ezekben a föld és a nép közötti immateriális kapcsolatok nyilvánulnak meg (p. 237). A magyar néplelek jellemzésében a két világháború között virágkorát élő *nemzetkarakterológia* nagy hatású tanulmányaira (PROHÁSZKA L. 1936, SZEKFŰ GY. 1939) támaszkodik, és bőségesen idéz a szellemi élet legkiválóbbjai – BABITS MIHÁLY, SZEKFŰ GYULA, JOÓ TIBOR, TELEKI PÁL, DÉKÁNY ISTVÁN – ide vonatkozó írásaiból. A korabeli nemzetkarakterológia megállapításai azonban mai mércével a

téma igényes és sokoldalú – történelmi, néprajzi, embertani, szépirodalmi, filozófiai és geográfiai – megközelítése ellenére sem tekinthető tudományosan megalapozottnak (KOVÁCS G. 2007). (A nemzetkarakterológia kérdéskörével ma jobbra a szociálpszichológia és a kulturális antropológia foglalkozik, kritikai áttekintését I. HUNYADY GY. [2006] és TRENCSENYI B. [2011] munkáiban).

FODOR művében több helyen is elítélően nyilatkozik a fajelméletéről, rámutat a faj fogalmának tudománytalan használatára és arra, hogy a magyar népben számos embertani rassz keveredik (p. 201). Másfelől viszont állítja: „Ha a lelki jellegzetességek családokban öröklődhetnek, úgy kétségtelen, hogy népekben is öröklődnek” (p. 238). Amint tehát a magyarságba különböző más népek beolvadtak, a nemzet lelkülete, karaktere, politikai felfogása veszített eredetiségéből. Ezen az alapon bocsátkozik becslésekbe arról, vajon a nemzet mekkora hányada származik a török hódítás előtt itt élt magyaroktól (p. 216 és 274), és ebben a szellemben magyarázza a főnemesség politikai magatartását jórészt idegen származásával (p. 240).

Nemzet, haza, állam

FODOR munkájának magva politikai földrajz, amelyben RATZEL és KJELLÉN szemléletét követi, a hatalmi terjeszkedés igazolására felhasznált geopolitikától azonban élesen elhatárolódik. Az *államterület földrajzi képe* című hosszú fejezetben módszeresen elemzi a Kárpát-medence domborzati, éghajlati, vízrajzi, növény- és talajföldrajzi adottságait, erőforrásait. Különös figyelmet szentel itt a történelmi és a csonka országterület összehasonlításának, ezen belül kiemelt részletességgel taglalja az államhatárok hosszának, jellegének, védhetőségének változását. Az állam gazdasági alapjainak áttekintését szintén a történelmi és a trianoni Magyarország összevetésének jegyében végzi el, mindig elsősorban az önellátásra, autarkiaira való képességet tartva szem előtt. A nemzet szerkezetével foglalkozó fejezet a Kárpát-medencében élő népesség igen alapos, sokféle szempontú ismertetését foglalja magába. E nagy tárgyi tudással megírt, többé-kevésbé hagyományosnak tekinthető földrajzi anyagrészek után hosszan tárgyalja a nemzet, haza és állam egymáshoz, valamint a Kárpát-medencei kerethez való történelmi viszonyát. Erre vonatkozó, egymáshoz szorosan kapcsolódó gon-

dolatait az alábbiakban ismét érdemes szó szerinti idézetekkel követnünk.

„Nemzet és haza párhuzamos alakulnak ki kölcsönös egymáshatásokból. Minden ország természeti képébe nem csak az Úristen természetet teremtő kezemunkája van beleírva, hanem a természeti kép átalakulásában benne van a nemzeti lélek, a nemzeti céltartalom, nemzeti műveltség állapota, benne a történelmi, a gazdasági múlt sok eseménye is” (p. 63). A gondolat részletesebb kifejtése itt a possibilista felfogáshoz közelít: „A földrajzi tényezők csak potenciák, amelyek segítik a nemzetet az államalkotásban és fenntartásban, de nem önmagukban működő erők; az államot a nemzetnek kell megalkotnia és fenntartania. Az államalkotó földrajzi erők között vannak természetiek és vannak emberiek. A természetiek az utóbbiakban benne működnek, segítik vagy akadályozzák az emberi államalkotó erőt is. Vannak az emberföldrajzi erők között materiálisak, pl. gazdaságiak, és vannak immateriálisak, erkölcsi erők, amelyek szintén a földből is táplálkozhatnak. Az utóbbiak között szerepelhet egy-egy eszme, vagy... a nemzetnek csak ehhez a földhöz tapadt haza-fogalma”, más szóval a haza-tudatosság (pp. 437–438).

A magyar állam kialakulásának és fennmaradásának három tényezőjét emeli ki: a Kárpát-medence nyújtotta eszményi feltételeket, a Szent István-i gondolatot és a haza-tudatosságot. Ez utóbbi magában foglalja a nemzet önmagába vetett hitét és hivatástudatát is, valamint a nemzetismeretet, aminek földrajzi, történelmi és kulturális elemei vannak (p. 453). A SZENT ISTVÁN felismeréseként megjelenő állameszme lényegét ugyancsak három pontban összegzi: „1. A Kárpáti-medence természeti tulajdonságai alapján egyetlen állam befogadására való. 2. A magyarság sorsa térbelileg hozzá van kötve ehhez a medencéhez. 3. A magyarság sorsa erkölcsileg hozzá van kötve a kereszténységhez” (p. 448).

Ami az első tényezőt illeti: „A magyarság történelmi sorsában legalábbis annyira döntő szerepe van a Kárpáti-medence földrajzi egységének, helyzetének, felszíni és természeti viszonyainak, mint magának a magyar nemzetnek” (p. 86). Ebben a csodálatos állami keretben FODOR – FICHTE egyik megjegyzését idézve – „Isten tér-gondolatát”, haza és nemzet egymásra találásában a transzcendentális elrendeltetést véli felfedezni (p. 444), amivel tulajdonképpen RITTER teleologikus koncepcióját eleveníti fel. Ezért tartja különösen tragikus fejleménynek,

hogy a törökdülés után a magyarság nem volt többé képes kitölteni a teljes Kárpát-medencét, holott az számára mindig egybeesett a haza fogalmával. Így amint a nemzet alapkritériumává a nyelviség lett, az állam felbomlása elkerülhetetlenné vált (p. 201), ámbar ezzel „a népek akarata föléje rendelte magát a természetnek és a földrajznak” (p. 53). Bármennyire sajnálatos ez, FODOR őszintén vallja: „Az önrendelkezési jog alapján... semmiféleképpen nem szabad megakadályozni, sem a földrajzi egység, sem a gazdasági egység, sem a történelmi jog címén, hogy azok a nemzetiségek, amelyek nemzeté fejlődve egy állam keretéből ki akarnak válni, akár önálló államként, akár egy másik államhoz csatlakozva ezt ne tehessék meg. Csak egyetlen előfeltétele elengedhetetlen ennek, az önrendelkezési jog gyakorlásának lehetővé tétele, a befolyásolástól mentes népszavazás, az igazi többségi, tehát demokratikus elv érvényesülése. Ilyen döntést azonban sem az első, sem a második világháború után éppen ebben a rendkívül nyugtalan balti-mediterrán területoszlopban seholsem engedélyeztek...” (p. 677).

Művének utolsó fejezeteiben mély aggodalommal fordul a magyarság és a magyar haza jövőjének sorskérdései felé. Rámutat, hogy „Közép-Európában nyelvi vagy nemzetiségi alapokon tiszta nemzeti államokat alkotni nem lehetséges.” Ebből következik, hogy előbb-utóbb – talán csak századok múltán – a kárpáti népeknek el kell jutniuk sorsközösségük felismeréséhez, ami – bármilyen politikai vagy gazdasági keretek között történjék is – a magyarság szempontjából mindenképp kedvező lesz (p. 680). Mesterének, TELEKI PÁLnak az európai integráció szükségszerűségére vonatkozó gondolatait továbbfűzve írja, hogy a politikai szétaprózottságon, az önállóság mindenek fölé helyezésén okvetlenül túl kell majd lépni. „A kis politikai egységeknek kell előbb összeállaniok nagyobb gazdasági egységekbe,... hogy ezekből azután kialakuljon a világgazdaságnak egy olyan hatalmas egysége, mint a többi világrészekben. Ebben, és csakis ebben lehet látnunk a Kárpáti-medence gazdasági jövőjét” (p. 476, pótlap).

Szorongva említi PROHÁSZKA LAJOSnak a Kélet feltartóztatathatatlan előnyomulásáról szóló korábbi jóslatát, amelyet az 1945 utáni határváltozások igazolni látszanak. „Fel kell tűnjön, hogy egy nagy politikai-földrajzi elmozdulás mutatkozik Európában: a keleti szomszédok rátalódnak a nyugati szomszédokra. Ezzel ellentétes irányú viszont az európaizálódási jelensé-

gek (iparosodás, népsűrűsödés, kultúra haladása stb.) eszmei folyamata. A két folyamat ellentétes hullámai találkoznak, s a történelem eddigi tanulságai azt mondják, hogy mindig, bár lassan, a nyugati eszmeáramlatok maradtak felül a keleti tömegeken” (p. 684). Mindez azonban az 1940-es évek végén nem több, mint a távoli jövőre vonatkozó sejtés.

Miután tizenkét pontban summázza a magyar állam fennmaradásának reményt keltő történelmi, földrajzi és társadalmi tartópilléreit, az alábbi – a hívő ember korabeli érzéseit jól kifejező – mondatokkal zárja művét: „A magyar lét fonálának egyik vége ma az Úristen kezében van, de a másik végét még mindig mi magunk tartjuk. Hogy ez a fonál megszakadhasson, az csak úgy lehetséges, hogy vagy az Úristen, vagy magunk elszakítjuk, vagy idegen kéz elvágja. A legnagyobb veszedelem most e létfonalat saját magunk és idegen kezek felől fenyegeti, s legszilárdabb vége az, amelyet az Úristen keze tart”.

Összefoglalás

A magyar lét földrajzának 1946-ban elkészült kiadatlan kézírata az utolsó nagyszabású kísérlet volt a Kárpát-medence politikai geográfiájának megírására. Nem szigorúan szaktudományos, hanem egyéni hangvételű, esszé-jellegű mű, amely különösen sokat merített a korabeli történetírás szellemtudományi irányzatából. Konkrét földrajzi tartalma természetesen rég elavult, erősen determinista és teleologikus szemlélete pedig már elkészültekor is konzervatívnak számított. Ennek ellenére *értékes kordokumentum*, amely tükrözi a két világháború közötti magyar értelmiségi elit jelentős részének gondolkodásmódját és eszmevilágát. Fényt vet arra a mély emocionális kötődésre is, amely a szerzőt legtöbb kortársához hasonlóan a Kárpát-medencei hazához fűzte, és amely a területi revíziós remények végérvényes szertefoszlása után ebben a műben tisztán, *minden hatalmi érdektől mentesen* jelenik meg. Ez az őszinte érzelmi elkötelezettség áthatotta a két világháború között alkotó hazai geográfus nemzedék egész munkásságát; emiatt válhatott számára az 1945 utáni történelmi sorsforduló kiváltképp tragikussá.

PROBÁLD FERENC
ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék
probald@ludens.elte.hu

IRODALOM

- BULLA B.–MENDŐL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi Nyomda, Budapest. 611 p.
- ENYEDI GY. 1972: A társadalom és földrajzi környezete. – Földrajzi Közlemények 96. 4. pp. 293–301.
- FODOR F. 1924: Magyarország gazdasági földrajza. – A tudományos földrajz kézikönyvei 3. Franklin-társulat, Budapest. 240 p.
- FODOR F. 1929: Magyarország mezőgazdasági földrajza. – Pátria, Budapest. 106 p.
- FODOR F. 1930: A Szörénység tájrajza. – Gazdasági-Földrajzi Gyűjtemény 6. Athenaeum, Budapest. 219 p.
- FODOR F. 1942: A Jászság életrajza. – Szent István Társulat, Budapest. 504 p.
- FODOR F. 1946: A magyar lét földrajza. – Kézirat. MTA könyvtára, Kézirattár, Ms. 10739/I.– II.
- FODOR F. 2001: Teleki Pál („egy bújdosó könyv”). – Mike és Társa Antikvárium, Budapest. 576 p.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- GREGORY, D. et al. (szerk.) 2009: Dictionary of human geography. – Wiley-Blackwell, Chichester. 1052 p.
- HAJDÚ Z. 2006: Fodor Ferenc: a geográfus. – In: FODOR F.: A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. I–XLII.
- HUNYADY GY. 2006: A szociálpszichológia történeti olvasatai. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 532 p.
- KOVÁCS G. 2007: Mi volt a magyar 1939-ben és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma. – Magyar Tudomány 167. 3. pp. 301–309.
- MENDŐL T. 1932: Táj és ember. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 80 p.
- PROHÁSZKA L. 1936: A vándor és a bújdosó. – Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Szeged. 147 p.
- PRINZ GY. 1942: Magyarország földrajza. – Renaissance Könyvkiadó, Budapest. 272 p.
- RÓNAI A. 1948: Fejezetek a politikai földrajzból. – Püski, Budapest. 167 p.
- SZEKFŰ GY. (szerk.) 1939: Mi a magyar? – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 557 p.
- TRENCSENYI B. 2011: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. 758 p.